

7.042:597.2/5

Géczi János

: Pannon Egyetem, Antropológiai és Etikai Tanszék, Veszprém

: geczijanos@vnet.hu

IKHTHÜSZ

Ichthus

Az antik görög, a korakeresztény, a bizánci, a skolasztikus, a reneszánsz és a felvilágosodás kori halértelmezések és halábrázolások történeti áttekintése során szembeötlő, hogy némely elem évszázadok, művelődési korszakok, sőt kulturális hasadások fölött is átível. Ezek mindegyike a görögség filológizáló s egyben filozófáló, azaz az individuális nézeteknek teret adó, s őket csoportosítani kész törekvéseinek hagyományából ered.

Az egyik ilyen: a hal legtágabb értelmével a vízben élő állatok összegző neve. Nem a specifikumra figyelmeztető értelem a meghatározó e nézetek esetében, hanem az általános jelentés.

A másik vonása: az ember mikrokozmosza és az univerzum makrokozmosza között analógiák állíthatók fel, s ezek elmondása során a két kozmosz közti organikusság kiviláglik. A halra hivatkozás ennek a beszédmódnak a szolgálatát vállalja.

Kulcsszavak: művelődéstörténet, ikonográfia, szimbólumtörténet

1. A HAL

Thomas Cantipratensis *Könyv a dolgok természetéről* című, skolasztikus természetbölcséleti karakterű művéhez fordulva, a halság eszenciáját keresgélve, nem a hálnak nevezett táplálék, medicina, illetve szakralitás, de nem is egyik vagy másik jelképe tűnik elő, hanem az a bonyolult konglomerátum, amelyet a halról való képzetek halmaza hordoz. Persze, ez egykor nem is volt olyan képzelenség: végtére is a mű szerzője a középkorban élt, a mai Belgium területén. Cantipratensis (1202–1270) Ágoston-rendi, majd domonkos szerzetes, az antik és arab természetről szóló irodalmat tanulmányozó Albertus Magnus tanítványa. S mivel Albert a mestere, figyelemmel fordult az arisztotelészi örökséghez, két nagy hatású, iskolai tananyaggá is vált természettudományos művet is írt, az egyik éppen a főlemegetett.

Cantipratensis, hogy kétségeimről általa szóljak, az alábbiakat írta:

„*A polip Plinius állítása alapján olyan hal, mely lábait és kezeit karként használja. Karjában annyi erő lakozik, hogy a vigyázatlan hajóst bármely hajóról erőszakkal elragadja, tengerbe rántja, és felfalja. Szívesen táplálkozik ugyanis hússal. A Velence környéki tengerben igen gyakori. Farka hasított, hátában he-*

gyes cső van, amelyen a vizet hol jobb, hol bal felé ereszti át – tetszése szerint. Igen kemény fejét ferdén tartva úszik. Hanyatt csimpaszkodik a sziklákra, úgy-hogy lehetetlen lefejtteni. A halak közül egyedül a polip jár ki a szárazföldre. A polipok télen közösülnek, tavasszal rakják tojásaikat. Olyan termékenyek, hogy felfoghatatlan. Ha költözködnek, emberi koponyákban szállítják és viszik odébb tojásaikat. A polipok a szárazföldön fejjel lefelé közösülnek. Kotlani szoktak a tojásaikon, és miközben rajtuk ülnek, szinte rostélyszerű karjaikból kamrát formálnak körülöttük. A kőről a polipot lehetetlen lefejtteni. De ha valami bűdöset helyezünk oda, azonnal leválik róla. Kagylóhússal táplálkozik, a kagylót ölelésével roppantja össze. Lakhelyét tehát a körülötte heverő kagylóhéjakról lehet felismerni. A következő csellel is zsákmányul tudja ejteni a kagylót: a kagyló nem lát és érzel, legföljebb megérzi a táplálékot, és el tud menekülni a veszély elől. Így aztán, a polip megvárja, amíg a kagyló kinyílik. Ha egyébként egy sziklát találnak, ahogy Plinius, Szent Ambrus, sőt Nagy Szent Vazul is mondja, erősen rátapadnak, és a halakkal és kagylókkal szemben a sziklát használják fedezékül. Miközben tehát a kagyló nem törődik az ismert dologgal, hiszen csupán a sziklát veszi észre, a polip követ vet a kagylóba, így akadályozva meg, hogy bezáruljon. Majd ráront, és kiszívja a húsát. A polipok kéthavonta raknak tojásokat. Két évnél tovább nem élnek. Sorvadásban szoktak egyébként elpusztulni, és mindig gyorsan, mivel a szülés után nem sokáig élnek.”

Máshol pedig ezt mondja ugyanő:

„A cet, miként Szent Izidor is állítja, minden halak legnagyobbika.”

Illetve:

„A tengeri borjak Plinius szerint halak.”

Mit is szögez le – a középkorban megszokott módon, szaktekintélyek sorára hivatkozva, itt Pliniusra, Ambrusra, Nagy Szent Vazulra, ott pedig Szent Izidorra, mint ismereteinek forrására rámutatva – Cantipratensis? Mindenekelőtt azt (az első szövegre tekintve vissza), hogy a polip hal. Továbbá azt, hogy a polip természetének része a furfang. De azt is, hogy ő maga, a szöveget létrehozó szerzetes sem tudja, miféle lény a polip – Plinius szerint mindenesetre hal.

Az első században élő és alkotó, az antik természetbölcseleti művek legmonumentálisabbját megalkotó, azaz kompiláló Caius Secundus Plinius lenne a sok (mai szemszögből nézve) tévtan ósatya? Végteire is a *Historia Naturalis*ban például a tengeri tehénről, amelyről ugyan tudja, hogy bundája van, szárazföldön alszik és levegőt lélegzik, határozottan azt állítja, hogy hal. Miként a lábasfejű, azaz puhatestű polipról is. Csakhogy Plinius előtt is sok-sok szaktekintély élt, kutatta a természetet, és hozott létre a hagyományhoz kapcsolódó szövegeket, amelyekben ugyancsak hasonló állítások találhatóak, s a módszerük sem más egyéb, mint amit Thomas Cantipratensisnél figyelhetünk meg. A szakkérdésekkel foglalkozott egykori kutatók megnevezése elegendő ahhoz, hogy halnak

tekintsük azt, amiről ugyan ellenőrizhető adatok is azt sugallják, hogy nem hal: a saját tapasztalatot fölülírja a hagyományos vélekedés.

Minduntalan tintapacás lesz tehát az a papír, amelyen a halakról szóló szövegeket silabizálom ki, mert rendre a halak közé keveredik hol egy hálnak gondolt főka vagy meztelen tengeri csiga, hol egy valóságos tintahal, avagy egy polip!

Ha áttekintem a képi ábrázolásokat, a rajtuk látható halak révén a fentihez hasonló problémára bukkanok. Köztük pl. erre: a tengeri vagy édesvízi lényeket bemutató megjelenítéseken szemünkbe ötlő, ma halként azonosított lények korokban hálnak számítottak-e? Az antik mozaikokon és freskókon, majd a középkori táblaképeken különböző hordozóanyagokra változatos módszerekkel felrajzolt ábrákon felbukkanó vízi lények mindegyikét hálnak gondolták-e?

A kérdést természetesen filológiai módszerekkel meg lehet válaszolni: gyorsan ki is derül, hogy a vízi létezésben előforduló lények mindegyikét, mind az írott, mind a képi szövegekben előszeretettel úgy értelmezik, hogy azok, legyenek bár halak vagy sem, egy tulajdonságuk folytán a halak közé, a halak csoportjába sorolhatók. A hal szinonimája lehet a vízben élő lénynek.

De a filológiailag megválaszolt dilemma ellenére mindenkor ott horgosul a kérdés annak feje fölött, aki éppen egy ábrázolást vizsgál (hacsak nincs az ábra mellé írva, mint az egyiptomi festészetben, az ábrázolt dolog neve is): azt találja-e rajta, amit éppenséggel vél, amit a maga szavával gyorsan s pontosan meg is nevez?

Nem könnyű a korok nézetei között tájékozódni. A minden lazaságtól, különösen a tág értelmű jelképektől purgált természettudományokon nevelkedett mai olvasónak/nézőnek a helyes olvasat előállításához tudnia szükségeltetik, hogy mily, nemegyszer rafináltan összetett kódok segítségével jut a szöveg/kép szerzője a szülőkkora szerinti értelemhez. (Ahogy azt is, milyen káosz születhet abból, ha pl. mai füllel hallgat egy régi zenét azért, hogy a korabeli értelemben hallja.)

Thomas Cantipratensis polipot bemutató *Bestiárium*-részlete a jószág viselkedését mai értelemben is szakszerűen írja le. De ha ehhez a lábasfejűt ábrázoló szöveghez annak idején egy ábrát szerzett volna egy illuminátor, és ma csak ezt az ábrát ismernénk, azt bizonyosan nem úgy értenénk, mint a tudós szerzetes társai, azaz nem hálnak, hanem annak, aminek ma a tudományos vizsgálatok eredményeként a tudományos közösség elfogadta.

2. *PHYSIOLOGUS*

A középkor legelterjedtebb vallásos-szimbolikus munkájához, a *Physiologus*hoz, népszerűségét és ismertségét bizonyítva, Európa és Kis-Ázsia számos vidékén sok-sok illusztráció készült. E kézirat eredetije görög nyelvű, valószínűleg Alexandriában keletkezett a második században, s az idők folyamán a

kéziratai szüntelenül változtak, átdolgozzák, bővítik, a kor igényei szerint átalakítják őket. A sok nyelvre lefordított, sokat forgatott kéziratokat a könyvnyomtatás megjelenése után számtalanszor kiadták – méltán tekinthető így a hal keresztényi tartalma leghatásosabb kialakítójának és elterjesztőjének. A munkát koptra, etiópra, örményre, szírre (azaz a görög mentalitású keresztények számára), majd pedig szír közvetítéssel arabra is lefordították – s ennyiben az, ha nem is az iszlám szimbolikára, de a köznapok praxisára is hathatott.

A *Physiologus* az első olyan mű, amely a természetről szóló görög-hellenisztikus bölceleti ismeretekkel és a kialakulófélben lévő keresztény allegorikus értelmezéssel egyidejűleg írja le a *Biblia* élőlényeit.

A *Physiologus* kéziratmásolatok tartalmi összevetéseként három csoport képezhető. Az eredeti, az 5-6. századi, majd a 11. századi szövegváltozatok jól tükrözik a könyvre igényt tartók halról való képzetek változását. Ami azonban mindegyik módosulás alapja, hogy a mű létrejöttkor még minden vízben élő állatot, a szó eredeti „hal” jelentése ellenére, piscis néven emlegettek. A *Physiologus*, mivel nem csak a görög kultúra örökségét folytató keleti kereszténység alakjainak fantáziáját izgatja, hanem az 5. században, fordítás révén, a latinitás világába is bekerül (e kortól kapja a nyugati világban a *Bestiárium* nevet), a nyugati világ halképét is meghatározta. Biológiai és morális felvetéseit végső soron ugyanúgy követi az utolsó nyugati egyházatyja, Sevillai Isidorus, aki a halak legnagyobbikaként a Jónást is elnyelni kész cetet ismeri, amire aztán ugyancsak hivatkozik Cantipratensis, s akinek enciklopédikus munkája, az *Etimológia* a kolostorok és a klerikus iskolák fontos kézikönyvévé válik, mint Albertus Magnus, aki úgyszintén könyvet írt az állatokról, és hosszan értelmezi benne a halakat, akárcsak számos más skolasztikus vagy reneszánsz humanista. S a kései követők között ott találjuk a Hollandiában tanult protestáns papot Miskolczy Gáspárt is, aki 1702-ben adta közre a maga *Bestiáriumát*, amelyben erkölcsnemesítő szándékkal a halakat illetően is kifejti épületes gondolatait. (A munka valójában fordítás: Wolfgang Frantze lutheránus teológus *Historia sacra animalium* című művének magyarítása – esetünkben mindez azt bizonyítja, hogy széles földrajzi térség népessége lehetett beavatva pl. a műben képviselt hal-fogalomba is.)

A *Physiologus*, amely jelentős hatást gyakorolt a középkor gondolkodására, irodalmára, művészetére, nem egyéb tehát, mint a *Bibliában* szereplő ásványok és élőlények erkölcsi jelentésének kifejtése; egyfajta erkölcsi enciklopédia, eleje a 18. századig is nyúló európai természetképnek. Minden meghatározása bibliai idézettel veszi a kezdetét, majd természetbölcselekre utalva, tekintélyüket latba vetve történik, nemegyszer a csodás jelenségek elősorolása által is bizonygatva, azon sajátosságok fölmondása, amelyek az ismertettet lényt jellemzik, s a keresztény embert bűnére, illetve erényeire emlékeztethetik.

3. ΙΧΘΥΣ

Hogy mára, természettudományi tartalmán túl, mi a hal értelme, ahhoz, monográfiák sora után állítható, a kereszténység járult hozzá nagyban, és nem is a keresztény elvek szerint alakuló tudomány, hanem a keresztény szimbolika. Az iszlámban például nincs a halnak vallási értelme, táplálék csupán, a görög-hellenisztikus medicina nyomán kialakuló arab orvoslásban pedig gyógyszeralapanyag. A görög és római hal (beleértve sok-sok vízben úszó állatot), az Alfához hasonló formához jutva, sokféle, e formával nem azonosítható lénytől elhatárolódik.

A hal a kereszténység előtti görög–római antikvitásban nem bírt semmilyen különös jelentéssel, hacsaknem annyival, hogy a mediterrán népeknél (azaz a civilizációs hagyományt létrehozó embercsoportok mitológiájában) mindig a termékenységnek, az élet bőségének a jelképe. A keresztény szimbólummá alakulásért több momentum is felelős, mindenekelőtt az, hogy a hal görög neve (ΙΧΘΥΣ) egyben mozaikszóként is használatos a keresztények körében, akik a keresztény mellett ekkor még fontosnak gondolták a görög hagyományt is (Jézus Krisztus Isten Fia Megváltó = Iészusz Khrisztosz Theu Hüiosz Szótér). Rádásul Jézus tanítványai között is akadt halász, több is (*Máté evangéliuma*, 19).

A hal ekkor tehát a megkeresztelt ember szimbóluma, tulajdonságai egytől egyig krisztianizálódáson esnek át, s nincs olyan része, amelynek ne jutna keresztény értelem.

A delfint (amelyről az antikok sosem állították, vízi életmódja ellenére, hogy hal, éppen azért, mert ismerték és tisztelték Arisztotelészt, ő pedig a delfint a halak és az emlősök köztes lényének mondta) a kései ókeresztény ábrázolások tanúsága szerint Krisztussal azonosították, hallá minősítették vissza, a delfin vált a halak (a keresztények) királyává. Ravennában, a S. Apollinare Nuovo bazilika káprázatos mozaikjainak egyikén a halászó Péter-Simont és Andrást láthatjuk, a hallal telis-tele háló mellett pedig egy delfin bukik elő a vízből. E delfin a parton álló Jézus megjelenítője, aki a feladatára, a lelkek halászására figyelmezteti, s követőjének hívja a testvérpárt. E delfinalak végzi a tópartra érő evangelizáló Jézus és apostolai cselekvésének szimbolikus azonosítását.

4. JERUZSÁLEMI SZENT KÜRILLOSZ: „JÉZUS KIFOG TÉGED HOROGGAL, NEM AZÉRT, HOGY MEGÖLJÖN, HANEM AZÉRT, HOGY A HALÁL ÁLTAL ÉLETET ADJON NEKED.” (PROKATEKÉZIS, 4.)

A Bizánci Birodalomban és a vonzaskörzetében tevékenykedő, a görög hagyomány fenntartásában érdekelt keleti egyházatyák – akik a latin egyházatyákkal ellentétben a teológiai kérdések mellett természettudományosakkal is

foglalkoznak – általában a Teremtés kapcsán fejtik ki nézeteiket az érző lélekkel rendelkező állatokról, így a halakról is: munkáikban az arisztotelészi állattan és a *Bibliához* kötődő morális állatszemplélet kapcsolódik egybe. A 10. században íródott az antik örökséget hangsúlyozó *Szúda*-lexikon, amelyben mintegy tízezer, a klasszikus szövegek értelmezését támogató címszó található, köztük állattaniak. Ezeket a címszavakat ugyan Arisztophanész Büzantiosz *Epitoméja* művéből emelték át, de bennük a (véltetőleg Theophrasztosznak köszönhető) pszeudo-arisztotelészi *Zoika* ismeretei lelhetők fel. Arisztophanész, mondani sem kell, nem előzmény nélkül, az állatokat életterük szerint csoportosította, így hozta létre rendszertanában a vízi állatok kiterjedt csoportját.

A halak specifikuma – e bizánciak használta fogalmak tartalmát jól megvilágító munka szerint – a pikkelyesség.

S valóban, ezt minden bizánci mozaikon következetesen betartják, ha máséént nem is, a kövecskék elrendezettségével. Igaz, akad listájuk azokról a halakról, amelyek nem pikkelyesek (pl. a muréna, a tuskés rája). S miként tény, hogy a halak közé csoportosítja a mű az úgynevezett puhapáncélosokat: a különféle rákokat is.

A *Szúda*-lexikonnak köszönhető, hogy a mozaikok vízi állatábráihoz szöveges összegzéseket is tudott a keleti keresztény terület középkori embere társítani. De kétségtelen, hogy a halismeretet inkább a vallás szövegvilága tartotta fenn.

Pál apostol korinthuszbeli hívekhez írt, görög nyelvű levelében (I. Kor. 39.) azt képviselte, hogy az emberétől eltérő húsok is vannak, mégpedig a barmoké, a szárnyasoké és a halaké. Azaz maga is az Arisztophanész által követett arisztotelészi-theophrasztoszi örökség folytatója lett, s feltételezhetően nem bölcselői megfontoltságból, hanem a korabeli közgondolkodás képviselőjeként.

Szent Baszileiosz, a keleti szerzetesség megalapítója, akinek munkáit a mai napig olvassák, állítása szerint is (*Amphilokhosz ikonioni püspökhöz írt levele*, Ep. 188. 14. kánon) a *Septuagintában*, az Ószövetség görög fordításában a hal fogalmán minden értendő, ami a vízben mozog. Közben ugyanakkor felsorolja, hogy időközben a hal fogalma alól kiestek például a cetek, a bálnák, a cápák, a delfinek, a fókák, a rozmárok, a fűrészhalak, a kardhalak, amelyek, ki tudja, miért, mégis vízben, avagy vízben is élnek.

A keresztény ember három forrásból juthat tehát húshoz, s ezek egyike a vízi lényeké, amelyet halászattal ér el. Az időszámítás szerinti 2. évszázadban élt az az egyetlen művével az utókorra maradt szíriai Oppianosz, akinek *Halieutika* (*Halászat*) című zoológiai és etológiai tankölteményét utóbb sokat forgatják és kivonatolják. A halászat titkait tárja olvasója elé a Bíborbanszületett Konstantin császár számára készült összeállítás is, a *Geoponika* 20. könyve. De hogy miként is látták a bizánciak a halat, azt egy Velencében őrzött szíriai kódex (Bibl. Marc. Gr. Z. 479. fol. 59v.), illetve Nazianszoszi Szent Gergely szentbeszédeit,

homiliáit illusztráló kéziratok mutatják. Ugyanolyan egyszerűek ezek, mint a falképeken, pl a ciprusi Panaya Forvriotissa 14. századi freskóján feltűnő halak.

A vallásgyakorláshoz szükséges ábrázolatok között előfordul a galileai tenger mellett járó Jézus és a halászó Simon, akit Péternek hívnak, és testvére, András találkozását bemutató képtípus (Máté 4, 19.), s magas számban találunk a jézusi csodatételt, a két hal és a kenyerek szaporítását bemutató képet (Máté 15, 32–39; vö. Márk, 8. 1–10.). (Pl. Heptapégón – Thabga – mozaikja.)

5. BAROKK HALAS CSENDÉLETEK

A festészetben egyetlen képtípus akad, amelynek egyik változatában bőséggel szerepelnek halak. A barokk időszakában annyira kedvelt csendélet képtípusa ez. Viszonylag későn, a 17. század kezdetén válik a flamand, a holland és az itáliai festők tevékenykedése eredményeként autonóm műfajjá, ekkortól formálódni népszerűvé a virágokat, gyümölcsöket, fegyvereket, könyveket, tárgyakat, konyhákat, asztali étkeket és terítékeket, piacokat ábrázoló kompozíciók.

Kamrában elraktározott vízi állatokkal (mégpedig két murénával és két rákkal) már Herculaneumban, a Szarvasok házában egyik freskóján is találkozhatunk. Az első századi ismeretlen festő a bőséget idézi meg azzal, hogy polcokra helyezett étkek nyersanyagait, szárnyasok, halak, gombák és gyümölcsök sokféleségét festette meg. Összegzés ez is, miként több, vele egy időben született római természetrajzi könyv, a bőség tárháza. Pliniustól tudjuk, hogy mennyire kedvelték a rómaiak ezt az enciklopédikus beszédet, képiséget, és azt is, hogy mennyire ügyeltek, hogy minden részlet valóságghű legyen.

Míntha az éléskamra bőségét elénk táró képhagyományt folytatták volna Christoforo Gherardi, illetve Raffaello tanítványai, akik, amikor díszítőfüzereket rajzoltak a paloták falára, természeti motívumokból állították össze az üres falfelületeket beborító fesztönokat, s akik a növények közé zsinegről alálógó halakat is föl-fölvázoltak. A virágok, gyümölcsök és állatok együttes látványa is gazdagság és bőség illúzióját kelti, s nem csupán a valóban gazdag legfelsőbb körök épületeinek divatos díszei, de a vidéki nemesség kúriáiban, a kevésbé tehető polgárok házaiban is feltűnnek.

A halak piaci, konyhai és asztali jelenetek dekoratív részei: mindegyik 1550 után vált kedvelté, mintegy a direkt vallási témák háttérbe szorulásával a városi polgári körökben. Vincenzo Campi halásusokat bemutató festménye, Joachim Antonisz Uytewael konyhai jelenete egyaránt a tehetőségről, a merev és pazar szertartásosságról, illetve a túláradó bőségről szól. Elhisszük, hogy a képek tulajdonosa, aki megengedheti magának, hogy drága festménnyel rendelkezék, egyben pedáns, dolgait rendben tartó és gazdaságára felügyelő, akkurátus gazda is.

Száz évvel később, amikor a bőség ábrázolása helyett a mértéktartó takarosságé lép elő, egyre többször tányérra helyezett ételként és részletgazdag ábrázolásra lehetőséget nyújtó dologként látjuk viszont a halat. Pieter Claesz dohányzóeszközök, kenyér és hering kompozíciójával akár vallásos meditációra is biztathatja nézőjét, s nem különbözik ettől Luis Eugenio Meléndez csendeletem sem, amelyen két rézedény előtt egy nyers halszelet és egy citrom látható. Hogy valóban moralizáló képtípussal akad dolgunk, amely ráadásul a korszak vallásos, meditációt szorgalmazó magatartását szolgálja ki, azt igazolja Vincenzo Campi étkek között tevékenykedő asszonyt bemutató alkotása. A nő valójában Márta, amint otthonában éppen vendégül látja Jézust, aki fel is tűnik a kép háttérében.

6. A TERMÉSZETTUDOMÁNYOS ÁBRÁZOLÁS IGÉNYÉNEK MEGJELENÉSE

Azokból a könyvekből, amelyeket manapság élettudományi jellegűekként mutatunk be, ámbár egykor csupán a természetrajz egyik ágát, az élőlényekkel foglalkozót képezték, a reneszánsz idejétől a felvilágosodás végére lassan eltűntek a moralizáló hasonlatok. Igaz ez az illusztrációkra is: a hal, ha valaki a képét szakkönyvbe szánja, nem egyéb egy halnál. Nem táplálék, nem gyógyszeralapanyag, s nem profán vagy szakrális jelkép. Ugyan az anatómia, majd pedig a morfológia mai értelemben vett tudományokként csak a 18. században jelennek meg, s mindezek, rokon tudományuk, a rendszerezés hagyományát követve, a legtermészetesebb módon használják fel a leírás, az összehasonlítás és az érvelések során a képeket, a természetrajz művelői mindenkor éltek a képillusztrációk adta vizuális megjelenítés előnyeivel. Azonban a lényeg: a jelképeitől megfosztott hal képe, a trópusok nélküli élőlény, egy deszakralizációs folyamat eredményeként a felvilágosodással lesz először látható. Másrészt észlelhető, hogy ezen időszak után vesszük észre, hogy a csupasz nyelvi közlések is bírnak szerves részüket képező jelképiséggel.

A halak képe először a *Physiologus* követő bestiáriumokban, illetve a nevük alapján füveskönyveknek gondolható herbáriumokban jelenik meg. Herbáriumban, azaz az antikvitásban körvonalazott, dioszkoridésziként ismert orvoslási hagyományokat fenntartó gyógyszerek alapanyagait bemutató, leginkább növényeket felsorakoztató műben, Lonicerus munkájában látható a márna és a ponty kézzel festett fametszete. (Lonicerus: *Márna és a ponty*. Kreuterbuch. Frankfurt, 1560.)

E művel szinte egyidejűleg jelent meg a németalföldi Pieter Brueghel rézmetszete, amelynek címe: *A nagy halak megeszik a kicsiket*. Hogy miként is használják fel a halat egy szatirikus, moralizáló ábrázolásban, s miként egy biológiaiban, azt érdemes számba venni. Nos, nem a repülő halra gondolok, amely ebben a korban már nem képtelenség, hiszen az Egyenlítőn átkelő portu-

gál–francia és spanyol hajósok sora számol be létezésükről – nem is a lábakon járó vagy a kagylóhéjba zárt halakra, amelyek kétséget kizárva allegorikusan s emígyen etikai utalással bírnak, hanem arra az anatómiai precizításra, amellyel a művész jelképes jeleneteinek megalkotása során él.

A 18. század a standardizálódott szempontok szerinti állatillusztrálás időszaka – és ezek a fogalmi elképzelést nyomon követő képi elvek elemeiket tekintve már a korábbi évszázadokban jelentkeztek. A természetűség – a késő gótika idején – nem élettudományi normaként jelentkezik, hanem etikai, éppenséggel vallásietikai igényként. A zoológiailag pontosan megrajzolt halak az erkölcsiség egzakt igényére utalnak.

A 18. századi halillusztrációkon az élőlények immár nem mozgásuk, hanem anatómiájuk révén identifikáltak, leginkább látványos felületük, az oldaluk van mindenkor lerajzolva (Ponty. *Danubius Pannonico-mysicus, observationibus*”, etc. [7 vols., Hague, 1726] – Amselodami).

Luigi Ferdinando Marsigli gróf *Danubius Pannonico-Mysicus* című tudományos műve a kései felvilágosodás terméke. A munka latin nyelven íródott, mint ekkor a legtöbb közép-európai természettudományi alkotás, és Nyugaton, a szellemi központban, Hágában és Amszterdamban jelent meg 1726-ban. A földrajzi-ásványi-halászati-madarászati mű valóságghű természetrajzi ábrázolásai révén vált híressé és értékeltté, túl azon, hogy ez az első Duna menti természetrajz, s benne, a metszetek alatt, a halak magyar nevét is feltüntették. De hogy ezek a rajzok, történeti voltakon túl, művészeti munkaként is értékesek-e, vagy csak hűségesek, ám egyben dekoratívok, eddig még nem dőlt el.

7. A HAL: ANTIK ELKÉPZELÉSEK TOVÁBBÉLÉSE

A halértelmezések és halábrázolások történeti áttekintése során szembeötlő, hogy némely elem évszázadok, művelődési korszakok, sőt kulturális hasadások fölött is átível. Ezek mindegyike a görögség filologizáló s egyben filozofáló, azaz az individuális nézeteknek teret adó, s azokat csoportosítani kész törekvéseinek hagyományából ered.

Az egyik ilyen: a hal legtagabb értelmével a vízben élő állatok összegző neve. Nem a specifikumra figyelmeztető értelem a meghatározó e nézetek esetében, hanem az általános jelentés.

A másik vonás értelmezéséhez hozzájutunk Giuseppe Arcimboldo 1560–1570 között festett, nyilvánvalóan allegorikus képe által. A mű, amely a bécsi Kunsthistorisches Museum féltett kincse, címmel is el van látva. *A víz (Aqua)* az egyik őselemet képviseli, s éppen a fentebb említett filológiai és filozófiai értelemben.

A képi kompozíció aggályos pontossággal megfestett vízi állatokból szerveződik: rák, polip, angolna, rája, fóka, teknőc, korall, béka, kagyló és egyébek együttese, azaz az antik értelmű hal különféle egyedei adnak ki egy emberi arcot. Portré ez a kép, még ha bizarr is: a négy elem és a négy évszak képciklus részeként nem csak az antik időktől megmaradó nedvkörtan elvének a hivatkozója, de annak is, amelyet a felvilágosodás végéig bölcs és kevésbé bölcs európaiak vallanak. Elképzelésük szerint az ember mikrokozmosza és az univerzum makrokozmosza között analógiák állíthatóak fel, s ezek elmondása mentén a két kozmosz közti organikuság kiviláglik.

A hal tehát – akárha a görög, akárha a latin vagy a bizánci, akárha a keresztény olvasatát nézzük – ennek a beszédmódnak a szolgálatát vállalja.

Ichthus

When surveying the history of the interpretations and representations of the fish symbol in various periods: Ancient Greek, Early Christian, Byzantine, scholastic, Renaissance and the time of Enlightenment, it is striking that certain elements overarch centuries, cultural periods and even cultural splittings. Each of the elements has roots in the Greek tradition to philologize and philosophize, that is, their tendency and readiness to provide room for individual views and then endeavour to arrange them in groups.

One of the interpretations is: fish, interpreted in its widest sense, is a summation term of all the animals that live in water. It is not the sense that calls attention to the specific, but rather the general one that is the determining factor in these views.

Another view is: analogies can be set up between man's microcosm and the macrocosm of the universe and, by presenting them in parallel, the organic relation between the two cosmoses becomes evident.

Keywords: cultural history, iconography, history of symbols